

האם מורים לאזרחות יכולים לדבר חופשי בכיתות?

מורים לאזרחות מפחדים. מי שמעז לחרוג מתוכנית הלימודים ולהעלות לדיון נושאים המצויים בלב השיח הציבורי נתקל לעתים בתגובות אלימות מצד תלמידים והורים, מסומן כמטרה אצל פעילי ימין, או סופג מטח גידופים ואיומים ברשתות החברתיות. אז מה הפלא שמורים רבים מעדיפים להימנע ממערכי שיעור מורכבים ודבקים בשינון מושגים?

הילו גלזר 18.08.2016 08:00

טליה ברנר היא מורה צעירה לאזרחות בתיכון גאון הירדן, המנקז אליו את תלמידי הקיבוצים והמושבים שבתחומי מועצה אזורית עמק המעיינות לצד תלמידים מבית שאן. בשנה שעברה החליטה ברנר להקדיש סדרה של שיעורים לסכסוך הישראלי-פלסטיני. בין השאר העלתה לדיון תיאוריה שעוסקת בסכסוכים בלתי נשלטים, כאלה שנתפסים כבלתי פתירים וכרוכים בהפעלת אלימות ממושכת מצד שני הצדדים המעורבים, וביקשה מתלמידיה להחילה על המציאות בישראל. דוגמאות לאלימות פלסטינית צצו באופן כמעט רפלקסיבי: פיגועי דקירה, פיגועי דריסה, פיגועי ירי וכיו"ב. רק כשברנר הזכירה את הדו־צדדיות שבבסיס התיאוריה וביקשה דוגמאות לאלימות שמקורה ב"צד שלנו", היה מי שהזכיר את הפיגוע בדומא ורצח הנער מוחמד אבו־חדיר.

אלא שברנר ביקשה להרחיב את ההתבוננות אל מעבר לגילויים נקודתיים של טרור, ושאלה את התלמידים אם לדעתם העובדה שהצבא הישראלי שולט ומפקח על תנועת הפלסטינים בשטחים היא כשלעצמה צורה של הפעלת כוח. "בשלב הזה אחד התלמידים קם ושאל: 'את כרגע השווית את חיילי צה"ל למחבלים?'". סיפרה השבוע ברנר למוסף "הארץ". "הסברתי שזו לחלוטין לא היתה הכוונה שלי, אבל עוד באותו ערב קיבלתי טלפון מאבא של תלמיד אחר. זו לא היתה שיחה מאיימת או מטרידה. האב ביקש לברר ישירות מולי מה נאמר בכיתה וזו התנהלות חינוכית מרשימה בעיני. בשיעור הבא סיפרתי לתלמידים שבעלי מ"פ בצבא ולא ייתכן שאחשוב שהוא או חבריו הם מחבלים. המידע הזה כבר 'אישר' אותי, נתן כבוד. זה גם איפשר לי לומר שאם הם מרגישים שנאמר משהו צורם או לא מובן, יש מקום לפתוח אותו לדיון בכיתה. ועדיין, הסיפור הזה היה מבהיל מאוד".

מה הבהיל אותך?

"הקלות הבלתי נסבלת שבה אפשר להאשים אותי באמירות שלא נאמרו. הפחד הוא מפגיעה במוניטין ומאובדן שליטה. באותה תקופה גם התפרסמו ידיעות על מורים שהקליטו אותם בכיתה. ברשתות החברתיות אפשר להפיץ עליך דברים בלי שיש לך אפשרות להתגונן, וזה מלחיץ. אני יודעת שיש לי גיבוי מלא מההנהלה ואפילו מצד 99% מהתלמידים שלי, אבל מרגע שאירוע מסוים יוצא מתוך גבולות בית הספר, לאף אחד כבר לא אכפת מהניואנסים", אומרת ברנר. "מאז המקרה הזה אני בודקת את עצמי טוב — שאני מאוזנת, שהשיח בכיתה מאוזן, ואני רואה בזה דבר חיובי. עם זאת, זה גם גורם לך לחשוב פעמיים אם יש נושאים שעדיף פשוט לא להעלות. עוד לא הגעתי למצב שבו אני מצנזרת את עצמי".

אילו נושאים נפיצים את מעלה, למשל?

"כשאני מדברת על השסע הלאומי, אני מזכירה גם את העוול שגרמנו לעם הפלסטיני. אי אפשר שלא לדבר על הנכבה. אני אגיד שזו המדינה שלנו, שזה המקום שבו אנחנו צריכים לחיות, אבל באותה נשימה אגיד שעבור הפלסטינים, הניצחון שלנו הוא האסון שלהם. אני יכולה לדבר איתם על יום האדמה, בג' קעדאן, דברים שלא בהכרח נמצאים בתוכנית הלימודים. יש לי גם מערך על ההבדלים

בין השמאל והימין הפוליטי בישראל. בכיתת מב"ר (מסלול בגרות רגיל) הקדשתי לנושא שלושה שיעורים. התחלתי בזה שביקשתי מהם לכתוב על פתק מה זה לדעתם ימין ומה זה שמאל. התשובה הרווחת היתה ששמאל זה אוהבי ערבים ושהימין לא רוצה אותם כאן. אחר כך עשיתי טבלה בחתך לפי תחומים — כלכלה, חברה, צבא — וכשנכנסו לעומק הסוגיות, התלמידים הצליחו להבין שזה לא בינארי, שיש קשת פוליטית. בסוף השיעור ניגשה אלי תלמידה, שדיברה מאוד בבוטות נגד ערבים, ואמרה שהיא גילתה שבהרבה תחומים היא בכלל לא ימנית. היא למדה על עצמה משהו שהוא מעבר להגדרות השטוחות. זה היה מרגש".

טקטיקה של הפחדה

ברנר אומרת שהצליחה להשאיר את "תקרית המחבלים" מאחוריה והיא ממשיכה לנווט את תלמידיה לשיח ביקורתי, אך החשש מפני "אובדן שליטה" אינו עניין יוצא דופן אצל מורים שמתלבטים אם לעסוק בכיתה בסוגיות אקטואליות ושנויות במחלוקת.

פרשת אדם ורטה, מורה לפילוסופיה ומחשבת ישראל בתיכון אורט גרינברג בטבעון, שב-2014 נקלע לעימות סוער ופומבי עם תלמידה שטענה שהוא משמיע בכיתה "עמדות שמאל קיצוניות", היא נקודת ציון מכריעה בשאלת הלגיטימציה — והמוטיבציה — של מורים לקיים בכיתה שיח ביקורתי. ורטה פוטר רק כארבעה חודשים לאחר התקרית, ובהנהלת אורט הדגישו שהמהלך נבע מקיצוץ תקנים רוחבי ללא כל קשר להתבטאויותיו בכיתה, אך בתודעה הציבורית נצרבה הדחתו כהתזת ראשו של השמאלן הסורר.

יעל גוראון, המשמשת מפמ"רית (מפקחת מרכזת מקצוע) אזרחות במשרד החינוך, אינה מתכחשת לאפקט המזיק של הפרשה. "אף מורה לאזרחות לא רוצה שבגלל כמה משפטים שאמר בכיתה בהקשר ספציפי, הוא יהפוך לשיחת היום ברשתות החברתיות או בחדשות", היא מודה. "זה באמת היה אירוע קשה מאוד. עם זאת, מורים לאזרחות הם אנשים חזקים וחכמים שלא מוותרים בקלות על נקיטת עמדה ועל עידוד למעורבות במחשבה ובמעשה. זה חזק מכל חשש. מדובר באנשים שבדרך כלל מעורבים חברתית בעצמם ועוסקים בליבון ולימוד מתמיד של סוגיות ערכיות ודילמות אזרחיות". ובכל זאת, בשנים האחרונות מורים רבים, בעיקר למקצועות כמו היסטוריה ואזרחות, מתלוננים על קושי לדון בכיתה בנושאים המצויים בלב הדיון הציבורי, כמו זכויות אדם, פעולות צה"ל או זכויות המיעוט הערבי. מורים שמנסים להציף סוגיות אלה נתקלים לעתים בתגובות אלימות מצד תלמידים, מסומנים כמטרה אצל פעילי ימין או סופגים מטח של גידופים ואיומים ברשתות החברתיות, ועל כן אין פלא שרבים מהם מעדיפים להימנע מעיסוק בסוגיות רגישות.

רוב המורים שהתראיינו לכתבה זו משתייכים למועצת המורים לאזרחות, גוף וולונטרי שנוסד לפני כארבע שנים על מנת לבלום מגמות של גזענות, הדרה וכרסום ברעיונות דמוקרטיים שלשיטתם פלשו להוראת המקצוע. מורים אלה, שהם בעלי תודעה חברתית ופוליטית מפותחת, מעידים על עצמם שהם לא נרתעים מחיטוט בפצעים השותתים של החברה הישראלית, אך באותה נשימה מודים שהדבר כרוך בלבטים וחששות רבים. הזהירות שנוקטים אלו עשויה לרמוז על המידה שבה מורים אחרים, פחות אקטיביסטיים באופיים, נמנעים מדיונים נפוצים בכיתה. ואמנם, לא חסרות סיבות להימנע. בשנת הלימודים הקודמת פירסמה תלמידת כיתה י"א מתיכון עירוני א' בחיפה פוסט בפייסבוק שבו טענה שאחת המורות אמרה ש"חיילי צה"ל הם רוצחים". תלמידים אחרים בכיתה טענו שהדברים אינם מדויקים ושהמורה רק ביקשה להעביר מסר שלפיו גם פעולות צה"ל ראויות לדיון ביקורתי, אך בשלב הזה איש כבר לא התעניין בדקויות. "הצל" פירסם פוסט שבו דירבן את חייליו לפנות לשר החינוך בדרישה לפטר את המורה, והפיץ גם את תמונתה ואת מספר הטלפון של בית הספר. משם קצרה הדרך לידיעה ב"ישראל היום", שבה העריכו בכירים במשרד החינוך שאם התלונה תימצא מוצדקת "לא יהיה מנוס מנקיטת צעדים משמעותיים חמורים כנגד המורה". בסופו של דבר, לאחר שהמורה זומנה לביור, היא שבה לעבודתה.

לדברי ארז טל, מורה לאזרחות באותו בית ספר ופעיל ב"תנועת המורים" — התארגנות שקוראת למורים לגלות מעורבות בהשפעה על המציאות החינוכית בישראל — "בהתחלה זה הוגדר כשימוע, אחר כך כבירור ובסוף זה הסתיים ברמה פנים בית-ספרית. הפחד הוא מהיעדר הגיבוי ברגע שמקרים כאלה יוצאים מהכיתה. בשלב שבו זה פורץ החוצה, אתה בעצם לבד. משרד החינוך לא נותן גיבוי וגם לא הארגונים — הסתדרות המורים, ארגון המורים — שאולי יכולים להגן עליך פרטנית, על מנת שלא יפגעו בזכויות שלך, אבל לא מספקים שום הגנה ברמת הקולקטיב. עליהם מהסוג הזה מראה כמה אפקטיבית יכולה להיות טקטיקה של הפחדה".

עמי מטלון, מורה לאזרחות ומחנך בתיכון עירוני ד' בתל אביב, כבר מורגל בהדיפת טרוניות ביחס לנטייתו המוגברת להביא לכיתה סוגיות שנויות במחלוקת, לעתים תוך שימוש במתודות פרובוקטיביות. במקרה של מטלון, הגיבוי הבית-ספרי שימש עד כה ככלי ברק ומנע פרסומים שבקלות היו עשויים להפוך לשערורייה, למשל כאשר קרא עם תלמידיו פרקים בקוראן. "אי אפשר לדבר על מיתוסים, על סיפורים מכוננים, על האופן שבו מובנים נראטיבים במזרח התיכון בלי לדעת מה ההבדל בין סונים ושיעים או בלי להבין את המקורות של הרעיונות האלה, שנמצאים בקוראן", הסביר מטלון בפגישה שהתקיימה בחודש שעבר. "מצדי שיקראו בכיתה גם את 'מייין קאמפף'. צריך לתווך טקסטים, לא להעלים אותם".

עמדה זו זוכה לגיבוי, לפחות פורמלי, ממשרד החינוך. "אין נושא או טקסט שאסור להביא לכיתה בשיעור אזרחות", אומרת המפמ"רית גוראון, "השאלה אף פעם אינה איזה טקסט מביאים, אלא מה עושים איתו מבחינה פדגוגית".

בשנת הלימודים החולפת הביא מטלון לכיתה שורה של נושאים אקטואליים, ממתווה הגז ועד פינוי גבעת עמל, לדבריו מתוך תפיסה ש"מורה לאזרחות שלא עושה זאת חוטא לעבודה שלו". האתוס של "חייבים לדבר על הכל" עמד למבחן גם מחוץ למסגרת הפרונטלית. "יש לי תלמידה שאחד מהוריה ערבי ואחד יהודי, מה שבאופן טבעי מעלה סוגיות של זהות. לקראת טיול בית-ספרי שאחת התחנות שלו היתה ביקור בבית כנסת עתיק ביישוב יהודי, היא אמרה לי שהיא לא מתכוונת להגיע", מספר מטלון. "הנימוק שלה היה שאותו יישוב הוקם על חורבות כפר ערבי שסבא שלה גורש ממנו ב-1948. בחוויה שהיא ספגה בבית, היישוב הזה הוא הגילום המובהק ביותר של הנכבה המשפחתית. אמרתי לה: אני מבקש שתבואי בכל זאת ותספרי לנו בתוך בית הכנסת את הסיפור על סבא שלך והגירוש. וכך היה. התלמידים מאוד הכילו את זה".

אתה מלמד בבית ספר במרכז תל אביב. האם אתה יכול להגיד ביושר שהיית יוזם שיח כזה גם באשקלון או במגדל העמק?
"חד משמעית כן".

ובכל זאת, מטלון מכיר באפקט המשתק שעלול להיווצר כשמתגלע פער בין סט הערכים של המורה לבין האקלים הציבורי שבו הוא נטוע. במסגרת עבודת המחקר שלו במסלול לחינוך בגישה רבת-חומית של סמינר הקיבוצים, מטלון עוסק בדילמות היומיומיות שמונחות לפתחם של מורים לאזרחות בבואם לדון בכיתה בנושאים אקטואליים, באמצעות סדרה של ראיונות עם מורים ברחבי הארץ. במסגרת המסע שלו ריאיון בין השאר מורה לאזרחות באחת מהתנחלויות גוש עציון. "פגשתי מורה שבעמדותיו הוא מרכז-ימינה, אבל אצל התלמידים שלו, להפמיליה הם הסמן השמאלי. יש לו בכיתה פעילי להב"ה שבלילות יוצאים להרביץ לערבים. בנקודת הפתיחה הוא צריך להתמודד עם כל כך הרבה סטיגמות, בורות, דעות קדומות ואלומות שרק מחכה להתפרץ, שלך תדבר איתם עכשיו על פולרליזם, שוויון וזכויות מיעוטים. שלא לדבר על ההתנגדות מהבית. ילדים חוזרים הביתה, מספרים מה המורה אמר וההורים מרימים את העולם".

לדברי מטלון, מורים רבים שריאיון מעדיפים לנטרל מראש כל אפשרות של עימות. "הצנזורה העצמית באה לידי ביטוי באופן של התחמקות. מורה יכול להגיד לך, עזוב אותי מאקטואליה, יש ספר לימוד,

נשאר את הדיון ברמה התיאורטית, ההיפותטית או ההיסטורית. מרדדים הכל לרמה הטכנית כדי שהתלמידים יעברו את הבחינה ויעזבו אותם בשקט.

"פגשתי מורה מהמרכז שהשיטה שלו היא כזאת: נכנס לכיתה, מפעיל מכשיר הקלטה, קורא את הפרק מתוך הספר, משאיר כמה דקות לשאלות, סוגר את הספר ומפיץ את ההקלטה בווטסאפ לתלמידים", מדגים מטלון, "התלמידים אוהבים את זה, כי ככה הם מצליחים בבחינות והמורה אוהב את זה כי ככה אין סיכוי שמישהו יבוא אליו בטענות. השיטה הזאת נוראה בעיני, נוגדת את כל מה שאני מאמין בו, אבל אני גם מבין ללבו. המורים מבוהלים".

מסרים סותרים

ממה נובעת, אפוא, בהלת המורים? האימה מפני העמדה למשפט שדה בפייסבוק אמנם מקננת בעורף התודעה, אבל דומה שיש בה כדי לספק הסבר חלקי בלבד. גם השוט התעסוקתי — החשש מפני פיטורים ושליטת פרנסה במקרה של היתפסות באמירה שנויה במחלוקת — לא יכול להסביר לבדו את היקפיה של אסטרטגיית ההימנעות, שכן רבים מהמורים נהנים מקביעות ומוגנים בהסכמים קיבוציים. ראשית הצירים, עושה רושם, היא הרעיון שלפיו "אסור להכניס פוליטיקה לכיתה", שהיה לאתוס המכונן של החינוך הממלכתי בשנות ה-50, ועדיין זוכה לאשרור בקרב איים גדולים במערכת החינוך.

עמידותו של העיקרון מפתיעה, שכן לפחות מבחינה רשמית משרד החינוך מתנער ממנו בעקביות. ב-2014, לאחר פרשה ורטה, הפיץ משרד החינוך בראשות שי פירון חוזר מנכ"ל המבהיר ש"במסגרת הבעת עמדות פוליטיות בכיתה יוכל המורה להביע עמדה ואף לבקר באופן מאוזן את הכנסת ואת ועדותיה, ובכלל זה החלטות וחוקים שנתקבלו על ידם, וכן את הממשלה ומשרדיה, ובכלל זה את מדיניות הממשלה, בתנאי שיקפיד כי דברי הביקורת שלו לא יאמרו באופן מעליב או פוגע". הנחיות אלו התייחסו לכלל המורים והודגש בהן ש"חשוב שהמורה יעלה לדיון שאלות שעל סדר היום הציבורי יעורר בכיתה שיחה בנושאים שנויים במחלוקת".

בכל הנוגע להוראת האזרחות לא מדובר בהמלצה בלבד, אלא בהנחיה מחייבת. בתוכנית הלימודים החדשה, שמיושמת החל מ-2001, הונחו המורים לעסוק באירועים אקטואליים ולהציג את מורכבותה של המערכת הפוליטית בישראל, מתוך תפיסה שמקורה בדוח ועדת קרמניצר להוראת אזרחות משנת 1996, שלפיה "לא ניתן לחנך חינוך ממשי לאזרחות ללא עיסוק אינטנסיבי שוטף באקטואלי ובשנוי במחלוקת". בכל האמור לתוכני הלימוד, בשנים האחרונות סערה רודפת סערה נוכח מהלכים שנוקט הממסד לעיצוב מחדש של האתוס "מדינה יהודית ודמוקרטית", וטענות בדבר כרסום זוחל במרכיב האזרחי עד כדי הכפפתו למרכיב האתני. עם זאת, אף שתוכנית הלימודים הולכת ומתעדכנת, לא נרשמו שינויים בתפיסה הפדגוגית העקרונית, שרואה בעיסוק באקטואלי ובשנוי במחלוקת נדבך עיקרי בהוראת האזרחות.

אדר כהן, ששימש אחראי על לימודי אזרחות במשרד החינוך עד 2012, מציין שעל-פי תוכנית הלימודים הרשמית השאלה אינה אם לקיים שיח כזה, אלא מה יהיו גבולותיו. משמע, גם מי שרואה בשיעורי האזרחות כלי או במה לשימור הנראטיב הציוני ההגמוני, אינו מתנגד עקרונית להעלאת סוגיות שנויות במחלוקת, אלא רק מעוניין להגביל את הנושאים (למשל, לא לדון בשאלת הנכבה) או את גבולות השיח (למשל, לדון בסוגיית גבולות הציות לחוק והסרבנות, אך לא להביא לכיתה נציגים הקוראים לסרבנות). עם זאת, כהן סבור שהמערכת נוטה לפעמים לשדר מסרים סותרים. בראיון שהתקיים בביתו לפני שבועיים הסביר ש"הדימוי המתבקש הוא של שדה מוקשים. המערכת מעודדת את המורה להיכנס לתוכו באמצעות המסר הגלוי, שלפיו 'חשוב שתתעסקו באקטואליה ובסוגיות שנויות במחלוקת', אבל אז נשאלת השאלה אילו אמצעי מיגון היא מספקת. ברובד הסמוי פועלים כל הזמן כוחות שמבקשים להחליש את ההנחיה הזאת: אנשי חינוך שעדיין שבויים באתוס הקודם שהתנגד לעירוב פוליטיקה ומרפים את ידיהם של המורים האחרים; הצייטיגייסט של החברה הישראלית, שבעצמה מתקשה להתמודד עם ויכוחים אידיאולוגיים וניהול מחלוקות ורוויה בשיח אלים

ודיכוטומי; אירועים נקודתיים כמו פרשת אדם ורטה שהסאבטקסט שלהם הוא שאתה עלול לשלם מחיר; ותפיסה שלפיה סביבת הלמידה גם ככה מאופיינת בכל-כך הרבה מתחים שאין טעם להעמיס עליה עוד שכבה של קושי".

"המערכת מתקשה למצוא את שביל הזהב בין הרצון לעודד את התלמידים לשאול שאלות לבין החשש מפני ערעור חזק מדי ושמיתת הקרקע מתחת למה שרוצים לחנך אליו", מוסיף כהן, "כי אם פיתחת חשיבה ביקורתית, היא לא תיעצר בדיונים על מהלכי הכנסת, אלא עלולה להתבטא גם בערעור על מוסכמות יסוד ואפילו על הסמכות של המורה. באווירה ציבורית שבה חוששים ומפחדים מכל הרהור וערעור על 'צדקת הדרך', צריך ביטחון עצמי אידיאולוגי רב מאוד כדי לאפשר שיח פתוח ומברר. הביטחון העצמי הזה תלוי על-פי רוב בדמותו של המורה ובאווירה בבית הספר, שאותה משרים המנהלים. מה שמתחולל בתקשורת או החששות מתגובות מבחוץ הם לא הגורמים הבלעדיים המשפיעים על כך".

בימים אלו עובד כהן על עבודת הדוקטור שלו, שעוסקת בהוראת נושאים שנויים במחלוקת, שאותם הוא מכנה "פלוגתאות". במסגרת המחקר ליווה כהן במשך כשנתיים חמישה מורים לאזרחות מבית ספר ממלכתי באחת הערים הגדולות בארץ. כהן נכח בשיעורים שהעבירו, עקב אחרי תהליכים שניסו להטמיע וקיים איתם סדרה של ראיונות. מסקנות המחקר טרם עובדו, אך מניתוח ראשוני של התצפיות, שמתווסף לדיאלוג הרציף שקיים כהן עם מורים בעת ששימש כמפמ"ר, הוא מסיק בין השאר שאת הוראת הסוגיות הפוליטיות בישראל אפשר למקם על ציר שנמתח בין "סוגיות מזמינות" ל"סוגיות מרתיעות". "ברור שמידת הרתיעה מכל סוגיה היא תלויה מורה, תלויה בית ספר, תלויה זרם ותלויה תקופה ולפי המשתנים האלה היא תמוקם אחרת על הציר", מסייג כהן. "בחינוך הממלכתי, למשל, סוגיות מזמינות יותר הן סוגיות של דת ומדינה, שילוב חרדים, נישואים אזרחיים וכיו"ב. אלו נושאים שכיום אין בעיה לדון בהם. מגדר ושוויון בין המינים הם סוגיה שהיא לא רק מזמינה, אלא ממש מוזמנת על ידי התלמידים. גם זכויות להט"בים זה נושא שבשנים האחרונות קל להציף בכיתות הרבה יותר מבעבר. כלומר, היה כאן שינוי לאורך השנים, אם כי הוא חל בעיקר במגזר הממלכתי והרבה פחות בממלכתי-דתי ובחינוך הערבי. גם הסוגיות הכלכליות של צדק חברתי הפכו בעקבות המחאה החברתית לנושא דיון מקובל, אף על פי שהוא בעל מטען פוליטי רב. סוגיות מרתיעות קלאסיות הן לרוב אלה שקשורות בשסע הלאומי, בין אם מדובר בערביי השטחים או בערביי ישראל. הרתיעה של המורה היא בדרך כלל פחות ממה תגיד המפקחת, מה יגידו ההורים או מה יקרה אם זה יתפרסם בפייסבוק, ויותר מתוך חשש שלא ניתן יהיה לשלוט ברגשות ולנהל בכיתה דיון סביר. יש מורות שאמר לי: 'ניסיתי פעם, פעמיים, אבל זה תמיד מוביל לפיצוץ. אני לא מסוגלת לעמוד בזה ברמה הרגשית'. זהו בדיוק המקום שלנו, כמערכת, לתת למורים כלים טובים יותר להתמודדות".

דמוקרטיה במחלוקת

סוגיה מרתיעה, אולי אם-כל-הסוגיות המרתיעות של העת האחרונה, התגלגלה לפתחו של אביתר קופנהגן, מורה לאזרחות בתיכון עירוני י"א בתל אביב, בחודש מרץ האחרון, למחרת פרסום הסרטון שבו נראה אלאור אזריה מוודא הריגה בפלסטיני מנוטרל. "אני זוכר את עצמי עולה לכיתה שלוש קומות ברגל עם תחושה של על-סף דום לב, מתוך ידיעה שאין סצנה דרמטית מזו ושאיני חייב להתמודד איתה", סיפר קופנהגן בראיון טלפוני. לא בכדי פעם לבו בקצב מואץ. תיכון עירוני י"א, על אף מיקומו בין כיכר המדינה לפארק הירקון, לא נופל תחת ההגדרות שמזוהות עם המרחב הצפון-תל אביבי שבו הוא נטוע. מדובר בבית ספר שמגיעים אליו תלמידים מרקע חברתי ותרבותי מגוון, שנפלטו ממסגרות קודמות, אם בשל קשיים בלימודים או בשל בעיות משמעת, וקיבלו הזדמנות שנייה — שהיא למעשה הזדמנות אחרונה — להוציא תעודת בגרות.

"הקרנתי את הסרטון בלי מידע מקדים וביקשתי מהם לכתוב מה עמדתם לגבי הקטע", מספר קופנהגן, "כשחשפנו את התשובות, הייתי נורא גאה לראות שכולם, בלי יוצא מן הכלל, כתבו שהמעשה

של אזריה היה לא בסדר. השיעור הזה הגיע לקראת סוף השנה, כך שאמירת ה'לא' הנחרצת שלהם לא צמחה בחלל ריק. היא נסמכה על איזשהו תהליך שעברנו ביחד".

ה"תהליך" שקופנהגן מדבר עליו עבר דרך עיסוק רציף באקטואליה, מתוך תפיסה ש"מטרת לימודי האזרחות היא לתת כלים להכרעה בסוגיות ודילמות מוסריות". בין השאר דן עם תלמידיו בנושאים כמו חטיפת ילדי תימן, רצח תאיר ראדה, ההפגנות סביב מתווה הגז ואלימות נגד נשים. בסוגיה האחרונה, שאינה "מזמינה" במיוחד, נקט קופנהגן "פרובוקציה קיצונית", כהגדרתו, על מנת לעורר את תלמידיו להשתתפות פעילה. "נכנסתי לכיתה ושאלתי אותם איך היה הטקס לזכרם של 18 ההרוגים ו-17,500 הפצועים. הם לא הבינו על מה אני מדבר — חיילים, שואה — ואז חשפתי בפניהם שאלו נתונים בנוגע למספר הנשים שהיו קורבנות אלימות בשנה החולפת. זה עורר דיון מאוד יצרי".

ובכל זאת, קופנהגן מודה שהוא לא תמיד מצליח לגייס את המשאבים הנפשיים והיצירתיים לדיון בסוגיות בוערות. "נורא רציתי לדבר עם התלמידים על פסילת הספר 'גדר חיה', אבל פחדתי. עומדת מולך להקת עיניים ואתה צריך לבנות הרבה מאוד גשרים במעט מאוד זמן. תוסיף לזה את העובדה שאני חלק ממשד החינוך ושאי אפשר לנהל דיון כזה בלי להעביר ביקורת על הממשלה המכהנת. זה היה טו מאץ'. אני מאמין במערכת ולא מחפש להיות גיס חמישי שמכשיל אותה מבפנים".

ביקורת עקרונית יותר של מורים לאזרחות על המערכת מתייחסת לקדחתנות שבה מתעדכנת תוכנית הלימודים — תולדה של חילופי שרים תכופים והפיכת המקצוע לזירת התגוששות סוערת בין גורמים פוליטיים. לדברי חגית עגור, מורה ותיקה, "מרוב ניסיונות להשתלט על לימודי האזרחות ולהכפיף אותם בשם איזושהי אידיאולוגיה פוליטית, נוצר מצב שבו כל הזמן חומר יוצא וחומר נכנס, הפרק שהיה חובה הפך לפרק רשות או להפך. המורה כל הזמן עסוק במעקב אחר שינויים. זה פשוט ביטוי לעימות האינסופי בין בעלי גישות שונות באקדמיה ובפוליטיקה, בלי קשר לשטח — למה שמתאים לתלמידים ומה שצריך ללמד אותם".

בשנה שעברה לימדה עגור באולפנה לבנות ביבנה. "סביב אירועי הדקירה דיברנו על הנושא של הזכות לחיים מול הזכות לביטחון והעליתי את הדילמה אם להגיש סיוע למחבל שנפצע תוך כדי ניסיון פיגוע. הדיון היה מאוד סוער", מספרת עגור, "חלק מהתלמידות צעקו והשתמשו בביטויים קשים כמו 'חיות', 'בהמות' ו'צריך להרוג את כולם', אבל התפקיד שלי כמורה הוא לווסת את הקולות ולתת ביטוי גם לתלמידים שקולם פחות נשמע. במקרה הזה נתתי את זכות הדיבור לילדה שמתנדבת במד"א, שהסבירה לשאר הכיתה שאין ברירה, אתה מצווה להגיש עזרה רפואית לכל אדם באשר הוא אדם".

עגור מכירה את המערכת על גווניה השונים: לפני האולפנה לימדה בתיכון הרטוב, שמנקז אליו את ילדי הקיבוצים והמושבים של מועצה אזורית מטה יהודה ובתיכון בוואר בירושלים, שנחשב אליטיסטי. בנוסף היא משמשת בודקת בחינות בגרות, מה שמאפשר לה התבוננות רוחבית. מן הבחינות בשנה שעברה מסיקה עגור שחלה שחיקה ביכולתם של התלמידים להפנים ערכים דמוקרטיים מסוימים ולנטוע אותם בהקשר אקטואלי. "אין בידי ממוצעים ואני אומרת את זה רק על סמך התרשמות אישית ממאות שאלות שבדקתי", מסייגת עגור, "אבל אני יכולה להגיד שבפרק האנסיין, שבו תלמידים היו צריכים להציג את עקרון הפלורליזם וליישם אותו בניתוח הקטע, היה בלבול. זו שאלה שבעבר התלמידים היו עונים עליה בקלות יחסית, אבל היום זה מתערבב אצלם עם חופש הביטוי, סובלנות וכולי. זה לא טבעי עבורם שחברה צריכה להכיל מגוון של צורות חיים, עמדות ומחשבות."

"באופן כללי, דמוקרטיה הפכה להיות נושא קונטרוברסלי וזו הבעיה העיקרית", מוסיפה עגור. "התחושה היא שכשנני מלמדת על עקרונות כמו פלורליזם וסובלנות אני צריכה להיזהר, כי זה מיד צובע אותי כשמאלנית. לפני כמה שנים תלמידי הטיחה בי: 'המורה, את עושה לנו שטיפת מוח לדמוקרטיה'. עניתי שזה בדיוק מה שאני עושה".

גם שחר רגב, מורה לאזרחות בתיכון רמות בבת ים, מכיר את הטרמינולוגיה הזאת. "יש תפיסה של המורה לאזרחות כשמאלן ולא משנה איך תהפוך את זה. לפני שאנחנו מדברים על השסע הלאומי, אני מתחיל עם שיעור כללי על תפיסת האחר. הרעיון הוא לעשות עבודת הכנה ולרכך קצת את

ההתנגדויות. ועדיין, כשאנחנו מגיעים לדבר עצמו ואני אומר את המילה 'נכבה', התלמידים אומרים לי שאני בעד הערבים. קרה גם שהורים התלוננו על כך שאני משתמש במילים כמו נכבה וגירוש. בדרך כלל זה עולה בשיחת משמעת עם התלמיד. ההורה פתאום שולף את השפן של 'שחר זה המורה שמסית לשמאלנות'. וזה ציטוט מדויק.

"למזלי אני זוכה לתמיכה מהמנהלת שלי, כי אני נוהג בזהירות ומקפיד להציג את הדברים באופן מורכב ומאוזן", ממשיך רגב. "למשל, הבאתי לכיתה נציג של הוועד נגד עינויים. זה עורר ביקורת גדולה, אבל הוא דיבר באופן שהיה לחלוטין א-פוליטי. באותה מידה יכולתי להביא איש ימין". אדר כהן, שבעצמו הודח מתפקידו כמפמ"ר על רקע סימונו כ"בעל עמדות שמאלניות", סבור שהלך הרוח שמציגים מורים כמו עגור ורגב הוא הרבה מעבר לאנקדוטה. לדבריו, "אפילו מורות לאזרחות באולפנות ביהודה ושומרון, שמגיעות בעצמן מהתנחלויות מאוד אידיאולוגיות, מספרות שברגע שהן היו מדברות בזכות ערכים כמו הומניזם או שלטון החוק, התלמידות היו מטיחות בהן שהן שמאלניות. המטרה החינוכית שלנו צריכה להיות פירוק של הדיכטומיה הזאת על מנת שמושגים כמו חופש הביטוי, שלטון החוק וכבוד האדם לא יונחו על ציר של ימין ושמאל, אלא יחזרו להיות חלק מהבסיס הערכי המשותף לכולם, גם אם יש להם פרשנויות שונות".

אלא שבינתיים נראה שמטרה זו הולכת ומתרחקת. פרופ' יולי תמיר, שרת החינוך לשעבר, נדרשה לסוגיה זו בספרה "מי מִפְחֵד מִשׁוּוִּיּוֹן" שהתפרסם בשנה שעברה. בפרק "מורים בחזית" כותבת תמיר, ש"אחת ההצלחות המשמעותיות ביותר של הימין הישראלי היא שנושא זכויות האדם עבר מהמרחב הניטרלי למרחב האידיאולוגי, בעוד שהקשר לארץ-ישראל, הציונות, זכות השיבה והיחס החיובי לצה"ל — כל אלו נשארו בתחום הניטרלי".

הימין לא בהכרח מתכחש למאזן הכוחות הזה. לדברי ד"ר יצחק גייגר, רכז אזרחות והיסטוריה בשיבה התיכונית מעלה אדומים, "אפילו כשאני מציג את הנושאים האלה (פלורליזם ושלטון החוק, ה"ג), אני מקוטלג כשמאל ואחת התלמידות שלי אפילו היתה משוכנעת שאני איש מרצ". גייגר, שב-2009 חיבר דוח מטעם המכון לאסטרטגיה ציונית שקבע כי הוראת האזרחות בארץ פוגעת "בחינוך הציוני והפטריוטי ובמחויבות של התלמידים לקיומה של מדינת ישראל כמדינת לאום יהודית", סבור ש"הקיטלוג הזה נובע מכך שהוראת האזרחות התייחסה לדמוקרטיה כאילו קיים רק דגם אחד, ולא נתנה לגיטימציה למושגים כמו לאומיות או מדינת לאום. העמדת זכויות האדם כעיקרון היחיד בדמוקרטיה — אפילו מבלי להציג את המתח בין זכויות אדם להכרעת הרוב — עוררה תגובת נגד. אין דבר כזה ערכים אוניברסליים. אפשר להגיד שמן הראוי שזכויות אדם יהיו אוניברסליות, אבל עובדתית זה לא נכון. הספר החדש מתקן חלק מאותם פגמים שעליהם הצבעתי בדוח".

ספר הלימוד החדש, "להיות אזרחים בישראל", ששכתבו נמשך כשש שנים ומצוי מאז בלב ויכוח ציבורי, הופץ לפני כחודשיים והוסיף לעורר ביקורת ביחס למרכזיות ההשקפה הדתית בו, הניכור והיחס השלילי שמשמעמים ממנו כלפי החברה הערבית והדגשת המרכיב האתני בזהות הלאומית בישראל. בנוסף, לפי הספר הקודם, הכרעת הרוב היא תנאי הכרחי לדמוקרטיה, אך אינה תנאי מספיק, שכן תנאי הכרחי נוסף הוא הגנה על זכויות המיעוט, ואילו בספר החדש ההגנה על זכויות אלה נמצאת במחלוקת במידה שהיא מתנגשת ב"שלטון הרוב אשר מעוניין לעתים לפגוע בערכים אלו בשם האינטרס הציבורי".

אביטל ספיבק, שבמשך שנים רבות שימשה מורה לאזרחות בבית הספר הריאלי בחיפה וכיום עוסקת בהכשרת מורים לאזרחות במכללת אורנים, היתה שותפה לעריכת הספר, אך ביקשה להסיר את חתימתה ממנו בשל הסתייגותה מתכניו, ובהם המשפט הנ"ל. בראיון למוסף "הארץ" הסבירה ספיבק ש"בניסוח הזה יש משום הכשרה לפגיעה בזכויות המיעוט, וזה אחד הדברים הכי מסוכנים וזועקים בעיני. צריך לזכור שהרוב במדינת ישראל הוא רוב אתני ולנוכח זאת הצבת זכויות המיעוט במחלוקת היא בעייתית ביותר".

הספר, אומרת ספיבק, הוא רק פן אחד של התקדרות האקלים החינוכי, שבאה לביטוי ב"התעצמות עמדות גזעניות בעיקר בהקשר היהודי-ערבי לצד החרפה של מגמת הדה-לגיטימציה לכל עמדה המבטאת ערכים הומניסטיים ותיאוגה כאנטי-פטריוטית ובוגדנית. מכאן קצרה הדרך לרוח הרווחת בעת הזאת, שלפיה 'השמאלנים גרועים יותר מהערבים'. נוכח תמונת מצב זו, שבה מורים מתויגים כאנשי שמאל, הם מתקשים לנהל דיון שבו באות לידי ביטוי עמדות שונות בסוגיות שניות במחלוקת. "בהכשרות ובהשתלמויות שאני מעבירה, אני הרבה פעמים נתקלת בהלך רוח של 'אנחנו בסך הכל רוצים לחזור הביתה בשלום'", ממשיכה ספיבק, "הם אומרים בגלוי: אנחנו מפחדים להתעמת, להקים סערה, כי בסופו של יום אנחנו צריכים להתפרנס. לכן תני לנו ללמד אותם בעל פה את הגדרות המושגים. והרי אין קשר בין דקלום של ההגדרה ל'מהי סובלנות' לבין חינוך אזרחי".

למרות שעל פניו המערכת מעודדת עיסוק באקטואליה ובנושאים נפוצים.

"נכון, ויש מורים רבים שמתמודדים יום-יום עם השדה הבווער של גזענות וחוסר סובלנות ושחשוב להם לתת מענה חינוכי, שהוא מעבר להכנה למבחן הבגרות. ועדיין, המקסימום שמורה לאזרחות יכול לשאוף אליו היום זה להיות שומר הסף של הבעת שתי עמדות, בבחינת איזשהו איזון קדוש. לעתים זה יוצר עיוותים של ממש, כמו סטודנט שלי שביקש להציג את פעולות 'תג מחיר' מול יוזמת 'תג מאיר' ולעמת ביניהן. ניסיתי להסביר שאין פה סימטריה ושמותר לחנך לעמדות מוחלטות בנושאים מסוימים. האם יש שוויון ערכי בין גזענות לאנטי-גזענות? לצערי, להביא היום שתי עמדות בנושא החייל היורה או בנושא שוברים שתיקה זה מעשה אמיץ.

"אין לי טענות כלפי התלמידים", מדגישה ספיבק, "מערכת החינוך כל-כך נוקשה בסירובה להציג את נקודת המבט של הצד השני, שהם מצויים במצב של עיוורון ופחד ולכן אין פלא שהעמדות הן כאלה. כשמורים מצליחים לנהל דיון מורכב בסוגיות שניות במחלוקת, הם משתמשים בביטוי של 'לאט לאט התלמידים השמאלנים שלנו יוצאים מהארון'".

לדברי המפמ"רית גוראון, "אין ספק שהאווירה הכללית משפיעה ושבשיח הציבורי כיום לא קל לבטא כל עמדה בכל נושא, ועל כן המשימה של מורי האזרחות מבחינה חינוכית ואזרחית אכן הופכת מורכבת ותובענית יותר, אבל באותה מידה גם חשובה ומשמעותית יותר. לכן היא נמשכת ותימשך גם כאשר הרוחות סוערות".

אם תשאלו את ד"ר גייגר, הנסיגה במוטיבציה של המורים לדון בנושאים בווערים היא דווקא מגמה מבורכת. עוד ב-2009, במסגרת הדוח שחיבר, כתב ש"העיסוק בנושאים אקטואליים חשף את מקצוע האזרחות לסכנות של הטיה אידיאולוגית ולניסיון לאינדוקטרינציה על ידי העלמת נתונים, עמדות וגישות מצד גורמים הסבורים שבאמצעות מקצוע האזרחות יוכלו לקדם את הערכים והאינטרסים שלהם".

בראיון טלפוני שנערך בשבוע שעבר הסביר גייגר, ש"השימוש באקטואליה כטריגר או כפתיח לשיעור אמנם מפתה, אבל שגוי במקרים רבים. ראשית, משום שהוא חייב להישען על איזושהי כותרת מתוך עיתון, שהיא לעתים סנסציונית ולא מביאה את התמונה העובדתית המלאה. שנית, האם אני כמורה מביא ידיעה מ'הארץ' או מ'בשבע'? לוקח זמן, ונדרשת איזושהי פרספקטיבה, כדי לעסוק באקטואליה באופן הוגן מעמיק".

אתה לא חושב שההימנעות מלחבר פרקים בתוכנית הלימוד למקרי מבחן קונקרטיים היא החמצה?

"בהחלט אפשר לדון במקרי מבחן קונקרטיים, אבל למה להתמקד במה שקרה אתמול? אפשר להתחיל ממהו מרוחק, שלא קרה בישראל, או להביא אירועים שהתרחשו לפני שנה או חודש ונבדקו מאז. באופן הזה אתה גם מנטרל את המטענים הרגשיים ומצליח לנהל דיון פורה יותר, שלא מסתכם רק בזריקת בוז של שני הצדדים".

עמדותיו של גייגר הן לא בהכרח הבון-טון בזרם הממלכתי-דתי. רוחמה גבל-רדמן, מנהלת ארגון "יסודות", שפועל בשדה החינוכי על מנת לחזק את הזיקה של החברה הציונית-דתית לערכים

דמוקרטיים, מדגישה שבהכשרות למורים שמקיים הארגון, ניתנת הנחיה חד-משמעית לעיסוק בסוגיות שנויות במחלוקת. לדברי גבל-רדמן, "אנחנו יוצאים מתוך נקודת הנחה שהקירות בין הכיתה לבין הרחוב הם וירטואליים, ומעודדים את המורים ליזום בעצמם את הדין בסוגיות הקשות ואלה שמעוררות הכי הרבה אי-נוחות. ההנחיה היא לתת כמה שיותר נקודות מבט, להציג את הדילמות ולהביא בחשבון את המחיר שתשלם על הצגתן. בבתי ספר דתיים, לא רק שוברים שתיקה הוא נושא טעון. סוגיות כמו נסיעה בשבת, פתיחת בתי עינוגים בשבת והמקום של הפרט אל מול הסמכות — הרבנית, ההורית או המדינית — הן בוערות לא פחות. המציאות הישראלית היא מציאות סוערת, ואם כמורה לא התייחסת אליה, למעשה פישלת".

אבל אולי בנושאים פוליטיים קלאסיים למורה בחינוך הממלכתי-דתי קל יותר, משום שהוא מתמודד בכיתה עם אוכלוסייה הומוגנית יותר? אין הרבה קולות של שמאלנים.

"אולי אין קולות של שמאלנים, אבל יש קולות של אוהבי אדם. הדיכטומיה בין השיח הליברלי לשיח היהודי נתפסת כחדה כלי-כך, שמורה שיבליט שיח ליברלי עלול להיתפס כמנותק מהיהדות. המורה לאזרחות, גם בהתנחלות הכי מבודדת, נחשב לשמאלן של בית הספר. אפילו מורה שיוזמת שיח על צדק חלוקתי או מעמד האשה עשויה להיות מסומנת ככזו. אבל זה בדיוק האתגר, להנכיח דילמות כאלה ובה בעת להדגיש שבסוגיות כמו שלטון החוק או קבלת מרות המדינה — אין דילמה. מבחינתנו, מטרת העל היא לפתח תלמידים שאהבת האדם שלהם נובעת מתוך התפיסה האמונית, ולא בגלל שהעולם הליברלי קבע שאלו הם הערכים הנכונים".

הקול הבוטה

במקרים רבים, מידת הביטחון של המורה ביחס לסטייה מתוכנית הלימודים ולשיחה על אקטואליה, היא נגזרת של המקום שבו הוא מלמד. יהושע רץ, מורה לאזרחות בתיכון מגידו שבקיבוץ עין השופט, יזם בשנה שעברה תוכנית העשרה לכיתות י', שעסקה בסכסוך הישראלי-פלסטיני והתפרסה על פני מחצית שלמה. בין השאר קרא רץ עם תלמידיו פרקים מתוך "ללא מולדת", ספרו של אבו איאד, מראשי פתח וממקימי ארגון ספטמבר השחור, ובלקסיקון אש"ף שחיבר גיא בכור. לדברי רץ, "מדובר בטקסטים זמינים וקלים להשגה. האתגר היה להבין את נקודת המבט הפלסטינית. תוכנית הלימודים הסטנדרטית לא נכנסת לרבדים כאלה, ולכן, גם אם זה עורר התנגדות בהתחלה, הרוב המוחלט של התלמידים ציינו במשוב שהם שמחים שתיווכו להם את הנושא. נכון שעצם הבחירה להביא את הנראטיב הפלסטיני עשויה להתפרש כעניין שמאלני, כאילו שהניסיון להיכנס לנעליו של האחר הוא כשלעצמו אמירה פוליטית, אבל לעניות דעתי זה לא ככה".

ומה היית אומר אם מורה מעלי או מאלקנה היה קורא עם תלמידיו ב"ברוך הגבר" על מנת לתווך להם את הנראטיב של ברוך גולדשטיין?

"מותר לדבר על כל מה שנמצא בשיח הישראלי. זה לא כך שאם נתעלם, הדברים האלה יעלמו. במקרה שלנו, היו תלמידים שהכינו הרצאה על תורתו של הרב כהנא. באופן עקרוני, אני חושב שצריך לתת קרדיט למורים. אם מורה ימני בחר לעסוק בטקסט כזה, אני יוצא מתוך נקודת הנחה שהוא מחויב לספק תמונה מאוזנת, או לכל הפחות אמינה, ולתת ביטוי גם להסתייגויות. אני מעריך שבשטחים עוסקים בסכסוך באופן חופשי יחסית. החשש הוא דווקא בצד האחר, של המרכז-שמאל". סיגל וייס, מורה לאזרחות בתיכון בנצרת עילית, שלפני כחצי שנה התראיינה בהרחבה למוסף זה, מתמודדת עם החשש הזה באופן יומיומי. "כמי שמזוהה על ידי התלמידים כמורה שמאלנית, אני רגילה שמתייחסים אלי בתוקפנות. כשדיברתי על כך שהערבים הם אזרחים שווים זכויות, תלמידיה אמרה לי, 'אנחנו נעיף מפה את כל הערבים וגם אותך, כי את שמאלנית'. זה לא נעים, אבל זה חלק מהעבודה — לפגוש את הדברים האלה ולהציב להם גבולות. לעתים זה מייאש לשמוע תגובות אוטומטיות שחושפות רפלקס מאוד אלים ולא-דמוקרטי. ובכל זאת, התלמידים רוצים שיציגו בפניהם דעות שהם לא בהכרח רגילים לשמוע".

דומה שהסייסמוגרף המהימן ביותר למדידת התנודות שבעומק הקרקע נמצא בנקודת האמצע. דרורית כהן, מורה לאזרחות כבר 29 שנה, שמלמדת בתיכון ממלכתי בחיפה אשר ממוקם בשכונה חילונית שמזוהה עם המרכז הפוליטי, יודעת בבירור לאן נעים הלוחות הטקטוניים. "אנחנו ממשיכים להביא דברים לכיתה — שוברים שתיקה, תג מחיר, טרור יהודי — אבל החשש כל הזמן קיים בעורף התודעה", מספרת כהן. "הקלות הבלתי נסבלת שבה כל אחד יכול לקחת מילה שאמרת ולעשות ממנה מטעמים, גורמת לך להתנסח באופן קצת פחות חופשי. מה שמקשה על העניין הוא שלא תמיד קל למצוא בכיתה תלמידים בעלי עמדות שונות. הכוונה היא שבדיונים אקטואליים לרוב עולה קול אחד מאוד ברור, שהוא הקול הבוטה, זה שרואה את הצד האחר באופן חד-משמעי ולא מאפשר מקום לספקנות. לצערי, ככל שחולפות השנים זה נעשה יותר ויותר מסובך והטון המתלהם נעשה יותר דומיננטי".